

Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi

Mehmet NAM

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Ü. İlahiyat Fakültesi

e-posta: mepar@hotmail.fr

Özet

Bir din ve siyaset adamı olan Mustafa Sabri Efendi Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarından. Siyasetle de yakından ilgilenen Mustafa Sabri, Abdülhamid döneminde istibdada karşı çıkmış, meşrutiyeti savunmuştur. II. Meşrutiyet'in tekrar ilanı ile aktif siyasette yer almıştır. İttihat ve Terakki politikalarına da karşı çıkan Mustafa Sabri muhafazakâr bir siyaset takip etmiştir. Şeyhülislam olduğu dönemde de Milli Mücadele'nin karşısında yer almıştır. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine ülkeyi terk etmiş, Mısır'a yerleşmiştir. Bu dönemde hilafetin kaldırılmasına karşı çıkmıştır. Bu makalede tarihin farklı dönüm noktalarında onun siyasi mücadelesinin ana çizgileri ortaya konulacak ve eserleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislam, Hilafet, Cumhuriyet, Milli Mücadele.

Abstract

Mustafa Sabri Efendi, who was a religious and political figure, is one of the last sheikhulislams of the Ottoman State. Mustafa Sabri opposed the despotism during the time of Abdulhamid II and defended Constitutionalism. Together with the second declaration of Constitutionalism, he became actively engaged in politics. He followed a conservative line and opposed the policies of the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki). While he was the Sheikhulislam, he was against the National Resistance. He opposed the abolition of caliphate. Upon the success of the National Resistance, he left the country and moved to Egypt. This study reveals the basic lines of his political struggles at different turning points in history, and introduces his works.

Keywords: Mustafa Sabri Efendi, Sheikhulislam, Caliphate, Republic, National Resistance.

Giriş

Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), tarihin üç kırılma noktasında (İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet) olaylara şahitlik etmiştir. Müspet veya menfi onların seyrinde önemli roller oynamıştır. Onun hayatının ilk yarısı, Osmanlı Devleti'nin en hassas dönemlerine rastlar. Bu dönemde II. Meşrutiyet tekrar ilan edilmiş, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarından sonra, Cumhuriyet'in ilanı gibi çok köklü değişiklikler yaşanmıştır. Mustafa Sabri, Sultan II. Abdülhamid'in yakınlarında bulunmuş, ancak onun bir takım politikalarına muhalefet etmiştir. Daha sonra İttihat ve Terakki Partisi'nden milletvekili seçilen Mustafa Sabri, bir müddet sonra parti politikalarından rahatsız olmuş ve muhalefette yer almıştır. Diğer taraftan da dönemin en büyük siyasi krizlerinin yaşandığı bir dönemde, kendisine Şeyhülislamlık görevi verilmiştir. Dinî ve siyasî mücadelesinin en zirve noktasında bulunduğu bu görevi esnasında, hükümet yönetiminde etkin bir yer almıştır.

Bu dönemde ülke, siyasi güçler tarafından, Batı medeniyetinin temsil ettiği modele doğru yönlendirilmiştir. Böyle bir atmosferde, geleneksel İslâm anlayışını savunan Mustafa Sabri ise, hilafetin kaldırılma sürecinde ciddi bir muhalefet ortaya koymuştur. Hayatının son yarısını yurtdışında geçiren Mustafa Sabri, muhalefetini oradan da devam ettirmiştir. Basın yoluyla Cumhuriyet inkılâplarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Bir din ve siyaset adamı da olması dolayısıyla, dönemin kilit isimlerinden biridir. Bu yönüyle Mustafa Sabri'nin mücadelesi, günümüz açısından siyasal İslâm'ın temel dinamiklerini anlama adına önem arz etmektedir. Çünkü Meşrutiyet ve Cumhuriyet'e geçiş dönemi, âdeta bir laboratuvar gibidir. Bu yönüyle görüşlerini savunmada kullandığı argümanlar, mücadele ve söylem tarzı bizim için önemlidir. Bu açıdan eserlerinde bu döneme ait zengin malzemeler bulunmaktadır.

Kelâm konusundaki görüşleri ise bugün İlahiyat Fakültelerinde tartışılmaktadır. Bu yönüyle Türkiye ve İslâm dünyasında halen aktüallitesi olan bir şahsiyettir. Geleneksel anlayışı savunan Mustafa Sabri, yeni ve orijinal fikirler sunmamıştır. Ancak mevcut bilgileri farklı bir üslûp ve mantık prensipleriyle iyi bir sentez yaptığı söylenebilir. Bugün fikirlerini doğrudan savunan belirli bir kitle olmasa da, genel muhafazakâr anlayışla da örtüştüğü için, fikirlerine ve mücadelesine referans verilmektedir. Hatta Türkiye'deki siyasal İslâmcılıkta onun fikirlerinin etkin olduğunu söylemek mümkündür.

A. Polemik ve Eleştirel Bir Üslûp

Mustafa Sabri geniş bir alanda, çok sayıda eser vermiş, verimli bir âlimdir. O, akide, fıkıh, usûl-ü fıkıh, felsefe, kelâm, edebiyat, tarih, Arapça, belagat, siyaset, psikoloji ve sosyoloji gibi birçok alanda yazı yazmıştır. Yazılarında yaşadığı dönemin dinî ve siyasî problemlerini konu alır, onlara çözümler bulmaya çalışır. Hayatının hiçbir döneminde siyasî mücadelesinin yanında, yazı hayatından da vazgeçmemiştir. Son dönem mücadelesini de yine kalemle vermiştir. Eserlerinde günlük problemleri, muhataplarıyla tartışma üslûbuyla ele alır. Yazıları genellikle reddiye tarzındadır. İlmî bir dilden ziyade, bir gazeteci tarzıyla, eleştirel ve polemik bir dil kullanılmıştır. Bu yüzden eserlerinde, dönemin sosyal hayatını, düşünce yapısını ve karakteristik özelliklerini tanıma imkânı da bulmak mümkündür.

Bazen eleştirilerinde aşırı gitmiştir. Örneğin bunlar arasında o dönemde Türkiye’den, Musa Carullah (kelâmî konularda: cehennem ve azabının ebediliği konusunda), Haşim Nahid (dinde reform konusunda), Hüseyin Cahid (modernite ve Batıcılık konusunda), Seyyid Bey (hilafet konusunda), Ahmet Ağaoğlu (batıcılık ve milliyetçilik konusunda), Celal Nuri İleri (Batıcılık konusunda) gibi isimleri sayabiliriz. Mısır’dan da Muhammed Abduh (kelâm, tefsir, reform ve mucizeleri inkâr konularında), Reşid Rıza, Heykel Paşa, Zeki Mübarek, (mucizeleri inkâr konularında), Ahmed Emin (kadın konusunda), Ali Abdurrazık (hilafet konusunda), Ferid Vecdi, Marağı (Kur’ân’ın tercümesi konusunda), Muhammed Abdullah İnan (Osmanlı, Türkiye konusunda), Ahmed Şevki ve Şekip Arslan’ı (Osmanlı, Türkiye, hilafet konusunda) ilave edebiliriz. Önceki âlimlerden de İbn Teymiye ve Gazali’yi saymak mümkündür. O, bir takım odakların, İslâm’ı yıkmaya yönelik şüpheler ortaya attıklarını düşünmektedir. Fikir mücadelesi verdiği bazı çağdaşlarının da, gizli niyetler taşıdıklarına ve onlara destek verdiklerine inanmaktadır. Bu yüzden İslâm’ı savunma adına yaptığı eleştirilerinde sert davranmıştır. Onun ifadelerindeki bu sertliği birkaç sebebe bağlamak mümkündür. Öncelikle o dönemde İslâm dünyası, ilmî ve siyasî bir şok yaşamaktadır. Ulema, problemlere çözüm bulmakta zorlanmaktadır. Aynı zamanda âlimlerin bir kısmı, Batıcılık ve pozitivizmin etkisi altındadır. Bu yüzden kendi kaynaklarından uzaklaşarak başkalarının metotlarıyla meselelere çözüm yolu aramak, onu son derece rahatsız etmektedir. İkinci olarak o, böyle sıkıntılı bir dönemde Şeyhülislâm olmuştur. Bunun getirdiği mesuliyet duygusuyla da kendisinin psikolojik bir baskı altında olduğunu düşünebiliriz. Bu açıdan gerek ilmî, gerek siyasî, kendi adına yanlış gördüğü hususlarda, o sorumluluk duygusuyla sert tepki vermiş olabilir.

Mustafa Sabri kelâm ve mantık ilmine çok güvenmiştir. Olayları onların prensipleriyle değerlendirmiştir. Çünkü kelâm ve mantık ilmi ispata dayanmaktadır. Bu da bir yönüyle savunma halidir. Batı'daki pozitivist akımın İslâm âlimlerini şok etmesi neticesi bir savunmaya girilmiştir. Böylece bir takım şeylerin ispatına çalışılmıştır. Bunun yanında Batı, tecrübî ilme ağırlık vermektedir. Bu yüzden materyalist anlayışla gaybı inkâr etmektedir. Fakat buna karşılık o, mantık ilminin metotlarını kullanmıştır. Ancak ne var ki akla ve mantığa önem verdiğini gözlemlediğimiz Mustafa Sabri, kader konusunda irade-i cüz'iyeyi (olaylarda insan iradesinin etkisini) kabul etmemektedir. Bu husus onda bir çelişki olarak görülmektedir. Bunda da yaşadığı olayların etkisi oluğu söylenebilir.

Mustafa Sabri'nin yazı hayatını da siyasî hayatına paralel olarak üç dönemde ele alabiliriz. Bunlar, Türkiye dönemi, sürgünde dolaştığı dönem ve Mısır'da kaldığı son dönemdir. Siyasi yaşamının getirdiği koşuşturma içinde eserlerini dağınık bir şekilde yazmıştır. Bunları da Türkçe ve Arapça gazete ve dergilerde tefrikalar halinde yayınlamıştır. Eserlerinde iki temel düşünce esastır: Birincisi, Batı pozitivistizminin İslâm dünyası üzerindeki etkisi ve ilim adamlarında meydana gelen düşünce kaymaları. İkincisi de, dinî siyaset. Bu yüzden, özellikle *Mevkîf* adlı son eserini yazmaktaki amacını şöyle ifade etmektedir:

*“Bu kitapta Müslüman bir öğrencinin, dinî inancını, çağdaş ve batıl akımlardan koruyabilmesi için, gerekli tüm ilmi ve felsefî meseleleri topladım.”*¹

Eserlerine temel teşkil eden her iki konu da çöküş döneminin problemlerinden kaynaklanmaktadır. O, dinî siyasetle ilgili yazılarına Cumhuriyet'e geçiş döneminde yer vermiştir. Bu dönemde Mustafa Sabri hilafetin kaldırılmasına yönelik çabalardan dolayı, eleştirilerini dile getirmiştir. Uzun bir süre bu sorun Mustafa Sabri'nin gündeminden düşmemiştir.

B. Hayatı

1. Eğitimi ve Aldığı Görevler

Mustafa Sabri Efendi 21 Haziran 1869 yılında Tokat'ta doğdu. Dinî ilimlere meraklı olan babası Kadı Ahmed Efendi, oğlunun iyi bir âlim olmasını arzu ediyordu. Eğitiminde annesi ve ağabeyinin de çok büyük destek ve teşvikleri olmuştur. Mustafa Sabri, on yaşına gelmeden hafızlığını tamamlamıştır. Onun ilmî kişiliği Tokat, Kayseri ve İstanbul çizgisinde gelişen eğitim süreciyle olgunlaşacaktır. İlk eğitimini Tokat'ta almıştır. O dönemde Kur'ân hocası-

¹ Mustafa Sabri, *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihi'l-Mürselin*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, (trz)), c. I, s. 2.

nın kendisi üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur. O, Kur'ân'la ilişkisinin çok erken başlamasına sebep olan bu hocasını unutamamaktadır.

Kur'ân'ı dinlerken hocasının gözlerinden süzülen gözyaşları, Mustafa Sabri'nin de kalbinde bir yumuşama meydana getirmiştir. Bu manzara onda Kur'ân'a karşı bir saygı hissi uyandırmıştır. Kur'ân'la kurulan bu ilişki ve uyanan saygı hissi, daha sonra aldığı dinî eğitimde önemli rol oynayacaktır. Mustafa Sabri önce Tokat'ta fıkıh âlimi Zülbiyzeâde Ahmed Efendi'den ders alır. Burada *Kutbeddin Razi'nin Şemsiye* şerhinden *Tasavvurat* kitabının sonuna kadar okur. Daha sonra Kayseri'de "Hacı Torun Efendi'nin Damadı" olarak meşhur olan Divrikli Mehmed Emin Efendi'nin ders halkasına katılır. Burada kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir ve hadis gibi dinî ilimleri tedris eder. Daha sonra, hocasının tavsiyesiyle İstanbul'a gider.¹ Fatih Camii Medresesi'nde eğitime başlar. O dönemde Fatih Camii, Mısır'daki Ezher Camii gibi önemli bir ilim ve kültür merkezidir.² Burada da Mehmed Atıf Bey ve Huzur Dersleri mukarrirlerinden (Meşihatı İslâmiye ders vekili) Gümülcineli Allâme Ahmed Asım Efendi'den dersler alır. Mehmed Atıf Bey'den fıkıh ilmi almak için, ikamet ettiği Fatih semtinden, Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'ne yürüyerek gitmiştir. Ayrıca daha sonraki yıllarda, Yıldız Sarayı'nda, Sultan Abdülhamid'in kitapçılığını yaparken Şeyhu'l-Kurra Köse Niyazi Efendi'den de kıraat tedris etmiş ve icazet almıştır (1899/1900). Kıraat ilminin önemli eserlerinden İbn-i Cezerî'nin *Tayyibetü'n-Neşr* adlı kitabının 1000 beytini ezberlemiştir.

1890 yılında ruûs (hocalık) imtihanını kazanır.³ 22 yaşında Fatih Camii Medresesi'nde hoca olur.⁴ Ne var ki bu tayine babası pek razı olmamıştır. Çünkü o, oğlunun 30 yaşına kadar ilim tahsil etmesini istemektedir.⁵ Ancak Mustafa Sabri, *Mevkîf* adlı eserinin önsözünde babasına ithafen bir yazı yazar. Burada babasının razı olmadığı üç şeyi anlatır. Bunlar, erken yaşta hoca olması, devlet memuriyetinden maaş alması ve şeyhülislam olmasıdır. Daha sonra da neden bu görevleri kabul ettiğini açıklar. Dönemin şartları gereği bu vazifeleri yapmak zorunda kaldığını belirtir. Bundan dolayı da ba-

¹ Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 1; Yusuf Kılıç, "Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi Hayatı-İlmi Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlili Tenkidi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Yay. Haz. S. Hayri Bolay... [ve öte.]. (Tokat: Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Merkezi yay., 1987), s. 614.

² Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 1.

³ Tefvik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, (Kahire: Mektebu Elbâ Press, 1996), s. 20.

⁴ Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 1; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966), c. II-III, s. 350; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara: Ayyıldız yay., 1972), s. 254; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, (İstanbul: Risale yay., 1987), c. II, s. 263.

⁵ Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 2.

basının ruhundan özür diler. Mustafa Sabri'nin Fatih Medresesi'ndeki görevi Huzur Dersleri Muhataplığı'na kadar devam etmiştir (1898-1914). O dönemde yaşı en küçük olan âlim Mustafa Sabri'dir. Huzur Dersleri Muhataplığı dolayısıyla dördüncü dereceden Osmanî ve Mecîdî nişanları ile ödüllendirilir. 1896 yılında Beşiktaş Asariye Camii'nde imamlik ve müderrislik yapmıştır.

Bunun yanında Medresetü'l-Vaizin ve Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi'nde tefsir müderrisliği, Medresetü'l-Mütehassisin ile Süleymaniye Medresesi'nde de hadis müderrisliği yapmıştır (25 Aralık 1918).¹ Bir dönem Silistre Müftülüğü görevinde bulunmuştur. Kadılık teşkilatının kassam-ı umumi bölümünün muâmelât kaleminde, birinci sınıf memuriyetle görev yapmıştır. Ahmet Hilmi Efendi'nin Hicaz Vilayetinde kadılık görevini yürüttüğü esnada müşavir-i sani ünvanıyla hizmet etmiştir. Daha sonra, Yıldız Sarayı kütüphanesinde, Sultan II. Abdülhamid'in kitapçılığına tayin edilir (16 Ocak 1900).² 1904 yılında tekrar Fatih Camii'ndeki müderrislik vazifesine geri döner.³ Bu görevi sırasında bir adet altın liyakat madalyası verilir. Dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı ile de taltif edilir.⁴ 1906 yılında da Tedkik-i Müllefât üyeliğine seçilmiştir.⁵

Mustafa Sabri, Fatih Medresesi'nde elli öğrenciye icazet vermiştir.⁶ Onun icazet verdiği talebelerinden en çok bilinenler arasında şunlar vardır: 1- Said Efendi (Niksar müftüsü), 2- Kamil Miras (Sahih-i Buhari mütercim ve şarihi), 3- Muhammed Sabri Abidin (Kudüs Mescid-i Aksa Müderrislerinden).⁷

Mustafa Sabri Efendi, hocası Ahmed Asım Efendi'nin kızı Ulviye Hanım'la evlenmiştir. Bu evliliklerinden İbrahim Sabri (1897-1983) adında bir oğlu ile Sabiha ve Nezahat (v. 1986) adlarında da iki kızları olmuştur.⁸

¹ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. II-III, s. 350, 513.

² İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 263; Tevfik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 28-29.

³ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254.

⁴ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254, 255; Halis Turgut Asarkaya, *Tokat Meşhurları*, (Samsun: Aksisada Matbaası, 1949), s. 103.

⁵ Rahmi Serin, "Osmanlı Şeyhülislamı" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, (Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi yay., 1987), s. 505.

⁶ Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 1; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. II-III, s. 350; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 254.

⁷ Müferrih b. Süleyman el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkîfuhû mine'l-Fikri'l-Vafîd*, (Riyad: Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirasâtî'l-İslâmiyye, 1997), s. 67, 68.

⁸ Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. I, s. 1; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. II-III, s. 149, 350; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254; Tevfik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 24-25; Yusuf Kılıç, "Tokatlı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, s. 615.

Mustafa Sabri Fatih Medresesi'nde hocalığın yanında basınla da ilgilenmiştir. Fatih'te hocalığa başladıktan sonra günlük olayları da yakından takip etmiştir. Aktüel konularda gazetelerde tartışmalara katılmıştır. O günlerde İslâm kültürü ve edebiyatı aleyhine Hüseyin Cahid (Yalçın) tarafından *Tarîk* gazetesinde bir yazı kaleme alınır. Mustafa Sabri bu yazıya çok sert bir üslûpla cevap vermiştir (1898). Bu dönemde Batıcılara karşı ağır eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştirileri *Dinî Müceddidler* adıyla kitaplaştırılmıştır.¹

2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: Aktif Siyaset

İçinde bulunduğu şartlardan dolayı Mustafa Sabri siyasete de ilgi duymuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla Tokat mebusu olarak meclise girer (1908).² Kendisiyle birlikte Elmalılı Küçük Hamdi, Mehmed Akif Bey ve Babanzâde Ahmed Naim Bey gibi kimseler de bulunmaktadır. Bu esnada İstanbul'da kurulan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin kuruluşunda yer alır (12 Ağustos 1908). Cemiyetin yayın organı olan *Beyânü'l-Hak* gazetesinin de başyazarlığını üstlenir. Burada dinî, ilmî ve siyâsî konularda *İslâm'da Hedef-i Münakaşa Olan Mesâil* başlığı altında makaleler yazar. Bu yazılarında İslâm'a yöneltilen tenkitlere cevaplar vermiştir. Bu makaleleri daha sonra *Meseleler* adıyla kitaplaştırılmıştır.

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi büyük sevinç gösterileri ile karşılanmıştır. Çünkü böylece her şeyin düzeleceğine inanılmaktadır. Aşırı beklentiler vardır. Ama zamanla hayal kırıklığı yaşanmıştır. *Beyânü'l-Hak* uleması da genelde II. Abdülhamid'e karşı ve istibdat düşmanındırlar. Mustafa Sabri istibdatla ilgili bir makalesinde oldukça ağır bir dil kullanmıştır. Bu makalede istibdât yönetimini ve II. Abdülhamid'i sert bir şekilde eleştiren açıklamalarda bulunmuştur. Buna karşılık Meşrutiyet'e de büyük bir destek vermiştir.³ 27 Nisan 1909 tarihinde Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin fetvasıyla II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Diğer üyelerle birlikte Mustafa Sabri Efendi de kararı desteklemiştir. Duygularını, *Beyânü'l-Hakkın Mesleği* adlı makalesinde dile getirmiştir. Bu makalesinde II. Abdülhamid'in istibdat yönetimine son verdikleri için İttihat ve Terakki Cemiyeti ile orduya teşekkür etmiştir.⁴ Ancak zamanla Cemiyet-i İlmiye, İttihatçıların uygulamalarından rahatsız olur. Kuruluşundan üç ay sonra İttihatçılardan ayrılır (22 Kanun-ı

¹ Tevfik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 24-27; Mustafa Sabri, "Cüretli bir Dekadan" *Malumat Gazetesi* (Kanun-u evvel, 1314/1898), c. VII, s. 863.

² Mustafa Sabri, *Beyânü'l-Hak* (3 Teşrin-i sani 1324), c. I, s. 7, 151; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. I, s. 154, 513, 517, 521; c. II-III, s. 350; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 254.

³ *Beyânü'l-Hak*, c. III, s. 1150-1151.

⁴ *Beyânü'l-Hak*, c. I, s. 2-3.

evvel 1908). Ümit havası yerini ümitsizliğe bırakır. Beklentiler boşa çıkar. Tenkitler artar. İttihat ve Terakki'nin karşısında güçlü bir parti bulunmamaktadır. Bu yüzden Cemiyet âdetâ bir muhalefet gibi çalışır. Bunun üzerine Cemiyet-i İlmiye ulemâsının, camilerde vaaz ve nasihat etmeleri Şeyhülislâm tarafından yasaklanır. Bu süreçte zaman zaman dergileri de kapatılır. Abdülhamid'in istibdadını eleştirerek iktidara gelenler, bu defa parti istibdadı uygulamaya başlamıştır.¹

Ancak Mustafa Sabri altı ay sonra, İttihat-Terakki'ye ve II. Abdülhamid'in indirilmesine verdiği destekten pişmanlık duyar. Meclis içinde ve dışında partiye muhalefet etmeye ve eleştirmeye başlar.² *Beyânü'l-Hak*'ta İttihatçıların idare sistemini tenkit eden sert yazılar yazar. İslâmî şûrânın kaynağına dönmek gerektiğini bildirir. Milliyetçilik ve Turancılık siyasetini eleştirir. Kanun-i Esasî'nin tekrar uygulanmasını ister. 35. maddenin düzenlenmesiyle ilgili, Mecliste yedi saat süren uzun bir konuşma yapar. İttihatçıların meşruiyetini sorgular. Şer'i mahkemelerin, Meşihat-ı İslâmiye'den alınarak, Adliye Nezareti'ne bağlanmak istenmesine karşı çıkar. İttihatçıların orduyu siyasete sokmalarını eleştirir.³ Bu arada İttihat ve Terakki'den de hızla kopmalar başlamıştır. Kendisiyle birlikte Elmalılı Hamdi Efendi'nin de dâhil olduğu bir grup ulema, İttihat ve Terakki'den istifa eder. Bunlar Ahali Fırkasını kurarlar (21 Şubat 1910). Bu fırka önemli bir muhalefet partisi olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak siyasi hayattan çekilmiştir.⁴ 11 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ikinci reisliğine Mustafa Sabri Efendi getirilmiştir. Damat Ferid Paşa ile Mustafa Sabri Efendi'nin fikrî yakınlığı bu partinin kurulduğu yıllara kadar uzanmaktadır. Burada çok önemli bir konumda bulunan Mustafa Sabri, hitabet gücüyle de dikkatleri üzerine çekmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası homojen bir yapıya sahip değildir. Rum, Bulgar, Arnavut, Arap ve Ermeni mebuslarından oluşmaktadır.⁵ Parti, İttihatçıların tarafından Turancılık olarak isimlendirilen Türkçülük fikrine karşı çıkmaktadır. II. Meşrutiyetin en büyük ve en güçlü muhalefet partisi olmuştur. "Sopalı seçim" olarak bilinen 1912 seçimlerinde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası istediği sonucu alamamıştır. Bundan sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin nüfuzu daha da artmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na karşı sert

¹ *Beyânü'l-Hak*, c. IV, s. 1498; c. V, 2361.

² Tefik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 31-32.

³ Mustafa Sabri, *en-Nekîr alâ Munkiri'n-Nî'meti mine'd-Dinî ve'l-Hilâfati ve'l-Ummeti*, (Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1991), s. 41, 118.

⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı yay., 1984), c. I, s. 234-235, 240-241.

⁵ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987), s. 191-192.

tedbirlere yönelmiştir. Mustafa Sabri Efendi de gerek Mecliste gerekse Meclis dışında İttihat ve Terakki hakkında yaptığı ağır eleştirilerle dikkatleri üzerinde toplamıştır. Bu arada Babiâli baskını gerçekleştirilir (1913). Partinin bazı elemanları tutuklanmış, bazıları Sinop’a sürülmüş, bazıları idam edilmiş ve bir kısmı da yurt dışına kaçmıştır. Bundan dolayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası dağılmış ve varlığı geçici olarak sona ermiştir.¹ Mustafa Sabri de evine düzenlenen baskından, yandaki marangoz atölyesine atlayarak kaçmıştır. Kıyafet değiştirerek² Fener semtinde bir Rum’un evinde gizlenir. Oradan da bir Romanya vapuruyla Mısır’a kaçar. Buradan da Bosna-Hersek’e ve Paris’e geçer. Çok kısa bir süre orada kalır.³ Oradan da Romanya’ya ulaşır. Bükreş’te ikamet eder.⁴ Bir süre sonra ailesini de Köstence’ye aldırır.⁵ Bu döneme ait çok fazla bilgi mevcut değildir. Ancak Romanya’da maddi sıkıntılarla karşılaştığı, Dobruca’da Türkçe hocalığı yaparak geçimini sağlayabildiği yolunda bilgilere ulaşılabilmektedir.

I. Dünya Savaşı’nda Almanya’nın yanında yer alan Osmanlı orduları Romanya’ya girer. Bükreş’te yakalanan Mustafa Sabri, Türkiye’ye gönderilir (18 Kasım 1918). 5 yıl Bilecik’te⁶ mecburi ikamete tabi tutulur.⁷ Osmanlının yenilmesi üzerine Talat Paşa hükümeti istifa eder. Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasıyla İttihatçı liderler yurtdışına kaçarlar. Böylece Mustafa Sabri’nin mecburi ikameti de ortadan kalkmıştır. Serbest bırakılan

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, c. I, s. 283.

² Murat Bardakçı, “Pramidin Gölgesinde Türkler” *Milliyet Gazetesi*, 26 Ocak 1988, s. 5; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255.

³ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), s. 212; Mustafa Sabri, *Kavlî fi’l-Mer’e ve Mukâranatuhû bi Akvâli Mukallidati’l-Ğarbi*, (Üçüncü Basım. Kahire: Dâru İbn Hazm, 1990), s. 70.

⁴ Mustafa Sabri, *en-Nekîr*, s. 172; İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, s. 263; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255; Mustafa Sabri kurtulmayı başarınca başkentte Evkaf Matbaasında bulunan *Dinî Müceddidler* adlı kitabının 950’ye yakın nüshalarına el konmaya kalkışılmıştır. Kitaplar toplatılmış ve basımına mani olmuşlardır. Bkz. Mustafa Sabri, *en-Nekîr*, s. 196; Mustafa Sabri, *Hilafetin İlgasının Arkaplanı*. Çeviren: Oktay Yılmaz, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), s. 201.

⁵ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255.

⁶ Bazı kaynaklarda Bursa olduğu söylenmektedir. Bursa’da mecburi ikamete tabi tutulduğuna dair bkz. İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, s. 263. Bu farklılık dönemin idari yapısından kaynaklanmış olabilir.

⁷ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, (İstanbul: Sebil Yayınları, 1994), s. 76; Mevlânâzade Rifat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, (İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1993), s. 332.

Mustafa Sabri tekrar Osmanlı Devleti'nin fikir ve siyaset hayatına geri döner.¹

Bu dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden toparlanır. Tekrar faaliyete geçer (14 Ocak 1919). Mustafa Sabri Efendi yine bu fırkanın ilk kurucu ve yöneticileri arasında yer alır. 1919 yılı Ocak seçimlerinde Mustafa Sabri Efendi ikinci defa Tokat'tan milletvekili seçilerek Meclise girer.² Padişah yeni hükümet kurma vazifesini Damat Ferid Paşa'ya verir.

Bu arada Mustafa Sabri yeni kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye (25 Ağustos 1918) üye olur (18 Kasım 1918).³ Bünyesinde Said Nursi ve Mehmed Akif gibi Anadolu mücadelesini destekleyen üyeler vardır. Fakat bununla beraber Mustafa Sabri gibi Anadolu mücadelesine karşı çıkanlar da bulunmaktadır. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Ankara Hükümeti tarafından saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Kasım 1922'de kapatılmıştır.

Mustafa Sabri Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde etkin bir role sahiptir. Bundan dolayı Haziran 1919'da Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'den ayrılır. Sultan Vahdeddin'in fermanıyla, Damad Ferid Paşa'nın kabinesinde Şeyhülislam olarak tayin edilir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu, ölüm kalım savaşı verdiği en buhranlı devresinde bu görevi üstlenir. Kısa aralıklarla 4 defa bu makama gelmiş ve toplam olarak 8 ay 25 gün vazife yapmıştır.⁴ Ancak Mustafa Sabri, Fırka'nın yönetim anlayışıyla uyum sağlayamamıştır. Bu kavgalar üzerine parti ikiye bölünmüştür. Ne yazık ki Sevr Antlaşması böyle kavgalı bir ortamda imzalanmıştır (10 Ağustos 1920).⁵ Bu dönemde Mustafa Sabri 4. defa Şeyhülislamlık görevinde bulunmaktadır. Şûra-yı Devlet Reisliği (Danıştay Başkanlığı) de onun uhdesine verilmiştir.⁶ Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından önce Sultan Vahdeddin, şartları görüşmek üzere, Yıldız Sarayı'nda Saltanat Şurası'nı toplamıştır. Bu toplantıya Mustafa Sabri de katılmıştır (22 Temmuz 1920). Dürrişâde Abdullah Efendi ile birlikte, anlaşmanın kabulü yolunda görüş bildirmiştir.⁷ Ancak Mustafa Sabri Efendi'nin bu anlaşmayı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ağır ve zor şartlardan do-

¹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 76; Mustafa Sabri, *Hilafetin İlhasının Arkaplanı*, s. 19; Muhammed Muhammed Huseyin, *el-İtticâhâtü'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Muâsir*, (Mektebetü'l-Edeb), c. II, s. 345.

² Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 255.

³ Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. II-III, s. 351.

⁴ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983), c. X, s. 253.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, (İstanbul: 1984), c. II, s. 383.

⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, (İstanbul: Dergah yay., 1982), c. IV, s. 2047; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 256.

⁷ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 256.

layı imzalanmasını zaruri gördüğü ifade edilmektedir.¹ Topçu Albay Rıza Paşa, anlaşmanın kabulüne karşı çıkmıştır. Sevr Barış Antlaşması'nın imzalandığı günün gecesi, Mustafa Sabri'nin eşiyle arasında ilginç bir diyalog yaşanır. Ailesiyle oturduğu şeyhülislamlık binasında eşi Ulviye Hanım ağlayarak “*Sen Allah’tan korkmadın mı? Peygamberden utanmadın mı? İzmir’in Yunanlılara verilmesine nasıl razı oldun? İstifa edeydin de imza etmeseydin*” diyerek bu anlaşmadan duyduğu rahatsızlığı dile getirir ve Mustafa Sabri’yi suçlar. Buna karşılık Mustafa Sabri eşine hiçbir cevap veremez.²

5 Haziran 1919 tarihinde Damad Ferid Paşa Sevr Antlaşması ile ilgili görüşmelerde bulunmak amacıyla Paris’e gider. Bu vesileyle Mustafa Sabri, 6 ay kadar bir süre sadrazamlığa vekâlet eder.³ Bu esnada içlerinde daha önce Sadrazamlık ve Şeyhülislamlık yapanların da bulunduğu yirmiden fazla Bakan’a başkanlık eder. Bu dönemde o, Bakanlar toplantısını, kendi okuduğu Kur’ân-ı Kerim tilavetiyle kapatırdı.⁴

O yıllarda Ermeni tehciri uygulayan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in idam fetvasını Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin verdiği belirtilmektedir. Ayrıca eski Şeyhülislamlardan Musa Kazım Efendi de onun sadrazam vekâleti sırasında Edirne’ye sürgün edilmiştir. Musa Kazım Efendi orada vefat etmiştir.⁵

Bu sırada İngilizler Anadolu’daki Milli Mücadeleyi engellemesi için saraya baskı yapmışlardır. Bunun sonucu Sultan, Damad Ferit Paşa’nın ikinci hükümeti zamanında Meclisi fesheder. Bir ay sonra da bu Milli Mücadele Hareketi’ni engellemeye çalışır. Bu amaçla devrin Şeyhülislamı Haydârizâde İbrahim Efendi’den bir fetva istenir. Ancak Şeyhülislam da böyle bir fetvayı imzalamak yerine istifa etmeyi seçer. Yerine atanan Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi ise istenen fetvayı çıkarır.

Fetvada Anadolu’daki bağımsızlık mücadelesi veren grupların isyancılar olduğu belirtilir. Bundan dolayı onlarla savaşıp bertaraf etmelerinin bütün Müslümanların omuzlarına bir vecibe olarak yüklendiği ifade edilmektedir (10 Nisan 1920).⁶ Mustafa Sabri de bu fetvayı destekleyenler arasındadır.

¹ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, s. 263-264.

² Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 256-257.

³ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 256; Ebu’l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, c. II-III, s. 351; Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. IV, s. 2060.

⁴ Sadık Albayrak, *Yürüyenler ve Sürünenler*, (İstanbul: Timaş yay., 1991), s. 25.

⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 220-224, 247-249; Ayrıca bkz., Feridun Kandemir, “Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı” *Tarih Hazinesi*, 12, (Temmuz 1951) s. 575-577.

⁶ Mehmet Emin Bozarslan, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, (İstanbul: Ant yay., 1969), s. 77-79; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. Çeviren: Yasemin Saner Gönen, (İstanbul: İletişim yay., 1995), s. 159.

Hatta Mısır'da kaldığı yıllarda bu fetvadan dolayı kendisini “şer fetvanın sahibi” diye eleştirmişlerdir. Mustafa Sabri de o fetvayı kendisinin vermediğini, ancak desteklediğini bildirmiştir. Bu noktada İslamcılardan bir kısmı bu fetvaya karşı çıkmıştır. Bunun üzerine bir karşı fetva yayınlanır. Bu fetvayı Anadolu'daki 84 müftü ve 11'i Ankara'daki Millet Meclisi'nde Mebus olan 68 ulema imzalar. Bu karşı fetvada, düşman baskısı altında çıkarılan fetvanın değersiz ve geçersiz olduğu bildirilmektedir. Aynı zamanda sürdürülen Milli Mücadele'nin de cihat olduğu ilan edilmektedir.

Bu safhadan sonra Mustafa Sabri'nin, Milli Kurtuluş Hareketi'ne karşı tavrı daha da sertleşmiştir. Bu tavrını Sultan Vahdeddin'e de hissettirmiştir. Onun, Sultan üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Sultanın huzuruna çıkarak Anadolu hareketine karşı görüşlerini arz etmiştir. Bu görüşmede harekete karşı müsamahakâr davranılmaması yolundaki taleplerini iletmıştır. Bundan dolayı Damat Ferit Paşa'yı da eleştirmektedir.¹ Hatta hareketin silah yoluyla bastırılmasını da savunmuştur. Bu çerçevede 18 Nisan 1920'de Hilafet Ordusu adı altında bir ordu kurulmuştur. Kuva-yı Milliye'ye karşı kurulan bu orduya Kuva-yı İnzibatiye de denmektedir. Bu ordunun görevi, ayaklanmalara destek olmak ve Ankara Meclisi'ni doğmadan boğmaktır. Ancak Mustafa Sabri'nin, sert tedbirler alınması yönündeki istekleri kabul edilmiştir. Bunun üzerine kendisiyle birlikte Ticaret Nazırı Cemal Bey istifa etmişlerdir (1920).² Bu olay üzerine meşihatta görevli olan Mustafa Sabri'nin damadı Pehlevan Kadri Bey de önce Evkaf Müzesi Müdürlüğüne atanmış, oradan da Sinop'a sürgün edilmiştir.³

Bazı kitaplarda Türk ordularının İzmir'i kurtarıp, İstanbul'a yönelmesi üzerine sadrazam olmak için padişah ve devlet erkânı katında bir takım teşebbüslerde bulunduğu anlatılmaktadır. Ayrıca Müslüman ve Ermeni'lerden oluşacak bir ordu kurarak Türk ordusuna karşı savaşmak istediği, fakat başarılı olamadığı da aktarılmaktadır.⁴ Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine Mustafa Sabri, ailesi (oğlu, iki kızı ve damatları) ile birlikte bir

¹ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. IV, s. 2071, 2089.

² Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. IV, s. 2065;

³ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959), s. 620.

⁴ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 258; Mustafa Sabri Efendi'nin İzmir'in Türk orduları tarafından kurtarılıp İstanbul'a girişleri sırasında, Ali Kemal'le anlaşarak sadrazamlık isteyip Müslüman ve Ermenilerden ibaret bir ordu kurmak istediği, bu ordu ile Türk ordusuna karşı koymayı düşündüğü ileri sürülmüş olmasına rağmen, diğer kaynaklar ile bu iddia doğrulanmamıştır. bkz. Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. IV, s. 2065-2066, 2071; Ahmet Akbulut, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri” *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 4, 1, (Ankara, 1992), s. 32.

daha geriye dönmemek üzere İstanbul'dan ayrılır (Şubat 1922). Yine Mısır'a gider.

3. Cumhuriyet ve Sürgün Yıllar: Söylem Muhalefeti

Bu durumda Mustafa Sabri'nin Türkiye'deki hayatıyla birlikte aktif siyasi hayatı da sona ermiştir. Artık mücadelesine yurtdışında devam edecektir. Böylece bu safhadan sonra sözlü siyasetten yazılı siyasete geçmiştir. Bunu da “Artık kılıçla mücadele edemiyorum. Onun yerine bugün kalemi kılıç olarak kullanıyorum.” sözleriyle dile getirmiştir. Bütün dolaştığı yerlerde kitap ve basın yoluyla mücadelesine devam eder. Özellikle Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde kaldığı esnada *Yarın* gazetesini çıkartır. Burada yazdığı yazılarda Ankara hükümetini çok sert şekilde eleştirir. Mısır'da da gazete köşelerinde tartışmalara katılır. Ayrıca yazdığı kitaplarla da bu mücadelesini sürdürür. Yurt dışında bulunduğu bu süreçte o, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Lozan Antlaşması gereğince alınan bir kararla vatandaşlıktan çıkarılmıştır. 150'likler diye bilinen bu listede Mustafa Sabri dokuzuncu sırada, oğlu İbrahim Sabri ise yüz on üçüncü sırada yer alır.¹ 1 Ocak 1924 tarihinden itibaren Mustafa Sabri Efendi'nin aldığı müderrislik maaşı da kesilmiştir.

Mustafa Sabri bu son yolculuğunu çok zor şartlarda yapmıştır. Yol masraflarını kitaplarını satarak karşılamıştır.² Yolculuğu esnasında kendisi ve ailesi hastalığa yakalanmıştır. Mısır'da Mustafa Sabri, önceleri hoş karşılanmaz. Kendisine domates ve çamur atarlar. Çirkin sözler söylerler. Basında hakkında eleştiriler çıkmaya başlar. Şeyhülislamlık makamını kaybetmesinden dolayı, Milli Kurtuluş Hareketi'ne karşı olduğunu yazarlar. “Kaçak Şeyh” derler. Kimileri onu dinden çıkmakla itham eder. Kimileri de hain olup vatani İngilizlere satmakla suçlar.³ İskenderiye'den Mekke'ye trenle giderken halk tepki gösterir.⁴ Derslerinden birinde bu tepkiler karşısında şok olduğunu belirtir. Aynı şekilde özellikle Mısır'da ikameti sırasında uygulanan baskılar yüzünden, kimsenin kendisini ziyaretine gidemediği belirtilmektedir.

Ahmed Şevki, Ahmed Muharrem, Ahmed el-Kâşif gibi şair ve edipler de Milli Kurtuluş Hareketi'ne destek vermişlerdir. Bu yönüyle Mustafa Sabri'yi eleştiren yazılar yazarlar. Mustafa Sabri bu tenkitlere *el-Mukattam* ve *el-*

¹ İlhami Soysal, *150'likler*, (İstanbul, Gür Yayınları, 1985), s. 148.

² Mustafa Sabri, *en-Nekir*, s. 183.

³ Recep Beyyûmî, “Mine'l-A'lâmu'l-Müfessirîn Şeyhülislam Mustafa Sabri” *Mecelletü'l-Ezher*, (Kahire, 1 Mayıs 1995), s. 64; bkz. Mustafa Sabri, “İslamda İmameti Kübra Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye” *Yarın Gazetesi*, (İskeçe (Xanthi): 29 Eylül 1928), s. 2.

⁴ Muhammed Muhammed Huseyin, *el-İtticahatu'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Muâsir*, c. II, s. 344-345; Mustafa Sabri, *Mevkif*, c. II, s. 3.

Ehram gazetelerinde cevap verir. Böylece aktif siyasi mücadelesini bitiren Mustafa Sabri, burada yazılı mücadelesine başlar. Batılılaşma taraftarı Mısır'lılarla gazete köşelerinde tartışır. Bu isimlerden biri de tarihçi Muhammed Abdullah İnan'dır.

Dürrizâde Abdullah Efendi tarafından Anadolu hareketi aleyhinde verilen fetvanın, Mısır'da, Mustafa Sabri'ye ait olduğu zannedilir. Bunun üzerine Mısır gazetelerinde "*Mısır hainlere me'va (sığınak) olamaz, Hicaz'a gidin.*" diye yazılar çıkar.¹ Bu esnada Hicaz Kralı Hüseyin Haşimi (1853-1931), İtalya'da bulunan Vahdeddin'i ailesiyle Hicaz'da yaşamaya davet eder. Aynı davet Mustafa Sabri'ye de yapılır. Misafirlerini Şerif Hüseyin kendisi karşılar. Onları çok aziz tutar. Mustafa Sabri, hac mevsiminden önce Kâbe'yi altın ve gümüş takunya giyerek, Şerif Hüseyin'le birlikte yıkar. Dürrizâde Abdullah Efendi'nin de orada vefat etmesi üzerine cenazesinde hazır bulunur. Şerif Hüseyin Vahdeddin'i sürekli ziyaret eder. Ancak bir yatsı namazı sonrası, Vahdeddin'den hilafeti kendisine bırakmasını ister. Bu istek karşısında şaşkına dönen Vahdeddin düşünmek için mühlet ister. Ertesi gün olanları Mustafa Sabri Efendi'yle paylaşır. Sonunda sessizce Hicaz'ı terk etme kararı alırlar. Vahdeddin ailesiyle birlikte tekrar İtalya'ya döner.² Bu arada iklim değişikliğinden dolayı Mustafa Sabri'nin ailesinde de dizanteri gibi bir takım hastalıklar meydana gelmiştir. Bu sebeple 5 buçuk ay kadar burada kalan Mustafa Sabri, hac görevini dahi yapamadan ailesiyle birlikte oradan ayrılır. Mekke'de kaldığı esnada Sultan Vahdeddin adına okunmak üzere hutbe hazırlamıştır. Ancak okumasına fırsat verilmemiştir. Hicaz'da kaldığı dönemde Mısır Kralı Fuad, Mustafa Sabri'yi Kahire'ye davet eder. Kahire ve İskenderiye'de birer ev hediye eder. Bunun üzerine o da tekrar Mısır'a döner.³

Gazetelerde aleyhinde çıkan yazı ve tartışmalardan bıkan Mustafa Sabri, Mısır'da yine rahat edemez. Ocak 1924'de Lübnan'a gider. 9 ay Beyrut'ta kalır. Burada Arapça *en-Nekîr alâ Münkiri'n-Nimeti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti* (Din, Hilafet ve Ümmetten Nimeti İnkâr Eden Nankör) adlı kitabını neşreder. Bu eserinde hilafetle ilgili görüşlerini dile getirir. Esere Mısır'lı yazarlarla yaptığı tartışmaları da ilave eder. Buradan Romanya'ya geçer. Orada Şehzade Nizameddin Efendi'nin çevresinde yer alır. Burada bir buçuk sene kalır. Oradan da Yunanistan'a geçer (1927).⁴ Siyasi sığınma hakkı talep eder. Oğlu, iki kızı ve damatlarıyla birlikte, hocası ve kayınpederi Ahmed

¹ Mustafa Sabri, "İslamda İmameti Kübra" *Yarın Gazetesi*, (1926), sy., 27, s. 3.

² Tefik İslam Yahya, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, s. 41-42.

³ Murat Bardakçı, "Pramidin Gölgesinde Türkler" *Milliyet Gazetesi*, s. 5.

⁴ Mustafa Hilmi, *el-Esraru'l-Hafiyye Verâe İlğâi'l-Hilafeti'l-Osmaniyye*, (İskenderiyye: Daru'd-Da'va, 1985), s. 23.

Asım Efendi'nin memleketi olan İskeçe (Xanthi)'de ikamet eder. Burası Türkiye'ye yakın olması dolayısıyla da iletişim kurmak kolay olur. Fikirlerini duyurabilmek için oğlu İbrahim Sabri ile birlikte *Yarın* adlı bir gazete çıkarmaya başlar (1927-1930). Mustafa Sabri burada *İslâm'da İmamet-i Kübra Yani Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye* adındaki makalelerini yayınlamıştır. Bu yazılarında hilafet karşıtı bir kitap yazan Mısır'lı çağdaş âlimlerden Ali Abdurrazık'ın *el-İslâm ve Usulü'l-Hüküm* adlı kitabına da cevaplar vermiştir.¹ Bu gazetede *İstifa Ediyorum* başlığıyla Türklükten istifa ettiğini de açıklayan bir makale yayınlar.²

Daha sonra Ankara Hükümeti'nin Venizelos'a baskısı neticesinde *Yarın* gazetesinin basımı yasaklanır. Mustafa Sabri'nin de Yunanistan'dan çıkarılması istenir. Bunun üzerine Mustafa Sabri ailesiyle birlikte Gümölcine (Komotini)'den çıkıp Patras'a gelir (1931). Birkaç ay burada kalırlar. Daha sonra herhangi bir İslâm beldesine gitmek için Müslüman devletlerden vize araştırırlar. Hiçbirinden cevap alamazlar. Son olarak Mısır Büyükelçiliği kendilerine vize verir. Hep beraber Mısır'a giderler (1932).³ Ancak bu gelişinde yazdığı eserler dolayısıyla Mısır halkı onu ve ailesini güzel karşılamıştır. Burada da birçok eser telif eder. İlk zamanlarda Mustafa Sabri çok maddi sıkıntı çeker.⁴ Ancak daha sonra yazdığı *el-Kavlü'l-Fasl* adlı eseri dolayısıyla Mısır Evkaf Bakanlığı tarafından kendisine müderrislik maaşı bağlanır. Aynı şekilde Meşihattan talebesi de olan Zahidü'l-Kevseri'ye de maaş bağlanmıştır. Oğlu İbrahim Sabri de Kahire Üniversitesi'nde Türkçe ve Fransızca hocalığı yapar. Daha sonra 1938'de 150'liklere af çıkmış olmasına rağmen Mustafa Sabri Efendi Türkiye'ye geri dönmemiştir.

Hayatının son otuz yılını Mısır'da geçiren Mustafa Sabri, 12 Mart 1954 Cuma günü 86 yaşında Kahire'de vefat eder.⁵ Muhammed Hıdır Hüseyin, Mübeşşir et-Tirazi, Ezher hocaları, Mısır Vakıflar Bakanı, Filistin Müftüsü, Mısır Diyar Müftüsü, Osmanlı Emiri,⁶ Ali Yakup, Şevket Efendi Oğlu, Muhammedin Gençleri Cemiyeti, Ezher'deki Türk talebeleri ve bazı İslâmi heyetler⁷ gibi bir topluluk cenazede hazır bulunurlar. Kahire'deki Kâhya Mesci-

¹ Muhammed Muhammed Huseyin, *el-İtticâhâtü'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Muâsir*, c. II, s. 327; Mustafa Sabri, *Mevkîf*, c. IV, s. 366.

² Mustafa Sabri, "İstifa Ediyorum" *Yarın Gazetesi*, (1 Temmuz 1927), s. 2.

³ Müferrih b. Süleyman el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mavkîfuhû minel-Fikri'l-Vâfid*, s. 120-122.

⁴ Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 258.

⁵ bkz. Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, s. II-III, s. 351; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 258.

⁶ Abdulazizin torunu Emir Mahmut Şevket.

⁷ Abdullah Önal, "Son Devir Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi" *Millî Gazete*, (15 Mart 1990).

di'nde Ezher Rektörü tarafından kaldırılan cenaze namazı sonrası, Abbasiye'deki Derrase kabristanına defnedilir.

C. Eserleri

Çok geniş sahada yazılar yazan Mustafa Sabri'nin eserlerini konularına göre şöyle tasnif edebiliriz.

1. Kelâmî Eserleri.
2. Siyasî Eserleri.
3. Fıkî Eserleri.
4. Dinî-İçtimâî Eserleri.

1. Kelâmî Eserleri

a. *Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultani'l-Kader*

Kader konusundaki bu kitapta kulların fiilleri, irade-i cüz'îye ve irade-i külliye konuları ele alınır. Allah'ın ilminin cibri gerektirip gerektirmediği tartışılır. Konuyla ilgili Eş'ari ve Mâturidî görüşleri karşılaştırılır. Mustafa Sabri kulların ef'ali konusunda başta Mâturidî görüşüne sahiptir. Ancak yaşadığı olayların etkisiyle Eş'ari mezhebinin tercih ederek fikir değiştirmiştir. Bu eseri de bu konuyu savunmak için yazmıştır. Eser 1933 yılında Mısır'da basılmıştır. Türkiye'de ise *İnsan ve Kader* adıyla 1989 yılında İsa Doğan'ın çevirisi ile Kültür Basın Yayın Birliği tarafından yayınlanmıştır.

b. *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*

Eser, Vahdet-i Vücûd ekolüne bağlı olarak, kâfirlerin cehennemde ebedi kalmayacaklarını savunan Musa Carullah Bigiyef'in *Rahmet-i İlahiye Bürhanları* adlı kitabını tenkit için kaleme alınmıştır. Müellif 1916'da Romanya'da yazdığı bu eseri 1919'da İstanbul'da Evkaf-ı İslâmiye Matbaasında bastırmıştır. Eser, *İlahi Adalet, Rahmet-i İlahiye Bürhanları* adıyla Ömer H. Özalp tarafından günümüz harflerine çevrilip sadeleştirilerek 1996'da Pınar Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

c. *el-Kavlü'l-Fasl, Beynellezîne Yu'minûne Bi'l-Ğaybi ve'l-Lezîne La Yu'minûn*

Mustafa Sabri'nin Mısır'da kaldığı dönemde kâğıt sıkıntısı yaşanmıştır. Bu sebeple *Mevkîfu'l-Akl* adlı eserin basılması uzun zaman alacaktır. Eserde ele alınan konuların açıklanmasına da acil ihtiyaç hissedildiği için müellif, *Mevkîfu'l-Akl*'in üçüncü bölümünü ayırıbasım olarak bu isimle bastırmıştır. Eser ilk olarak 1942 yılında Mısır'da, İsa el-Bâbi el-Halebi matbaasında basılmıştır.

d. Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn

Ansiklopedi mahiyetinde olan eser dört ciltten oluşmaktadır. Mustafa Sabri'nin son telif eseridir. 15 yılda tamamlamıştır. Ömrünün son senelerinde Mısır'da, kendi ifadesiyle siyasi cihadı bırakıp tamamen kendisini ilmi cihada verdiği dönemde yazmıştır. Bu eserinde bütün bilgi birikimini kullanarak daha önce değişik yerlerde yazdığı yazıları da genişleterek kelâm, akaid, felsefe, tarih, tefsir, hadis, fıkıh, sosyoloji, psikoloji, siyaset ve edebiyat gibi birçok alanda yazılar yazmıştır. Kelâmî ve ilmî birçok tartışmaların yanında tarihe ışık tutacak tartışma ve yorumlarla da bir dönemin hafızası niteliğine sahiptir. Özellikle bir ve dördüncü ciltlerde siyasi konulara ağırlık veren Mustafa Sabri, hilafetin kaldırılması olayına ayrı bir önem vermiştir.

Eserin ilk baskısı 1950 yılında Kahire'de el-Matbaa Mustafa el-Bâbi el-Halebi matbaasında yapılmıştır. Her bir cildi yaklaşık 500 sayfadır. Eserin ikinci baskısı 1981 yılında Beyrut'ta Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî matbaasında gerçekleştirilmiştir.

İbrahim Sabri'nin kızı Dr. Şeyma Hanım'ın verdiği bilgilere göre eser son yıllarda Mustafa Sabri'nin oğlu İbrahim Sabri tarafından Osmanlı Türkçesiyle tercüme edilmiş fakat basılamamıştır. İbrahim Sabri ömrünün sonuna doğru ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Hastalığı şiddetlenince de tedavi amacıyla İngiltere'ye nakledilmiştir. Bu arada tercümenin de kaybolmasından korkmuştur. Bundan dolayı da vefatı durumunda, tercümelerin muhafaza edilmesi amacıyla, Londra'daki British Museum'un İslâmî Eserler Bölümüne verilmesini çocuklarına vasiyet etmiştir. İbrahim Sabri Londra'da vefat edip Müslüman mezarlığına defnedilmiştir. Vefatı sonrasında da vasiyeti yerine getirilmiştir. Müze yetkilileri tercümelerin mikrofilmelerini alarak orijinallerini de tekrar çocuklarına iade etmişlerdir. Bu Osmanlıca tercümenin birinci cildi Gül Neşriyat tarafından *Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemasıyla İlmî Münakaşaları* adıyla Latinize edilerek ve sadeleştirilerek basılmıştır.

2. Siyasi Eserleri

a. en-Nekîr alâ Munkirin-Ni'meti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti

Kitap, *İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye* adlı eserle aynı konuları ele almaktadır. Ancak bu daha çok hilafetin siyasi yönüne ağırlık vermektedir. Ümmet için hilafet sisteminin gerekli olduğunu savunur. Bu açıdan Kemalist ve İttihatçıların politikalarını desteklediklerini düşündüğü Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Hamdullah Suphi gibi Türkçü aydınları da sert üslûplarla eleştirmektedir. O dönemde sessiz kaldığını be-

lirttiği bazı âlimlere de sitemde bulunmaktadır. Eserde üzerinde durulan konular iki başlık altında özetlenebilir: Bunlardan birincisi, İslâm dünyası üzerinde oynanmak istenen oyunlar, ikincisi ise hilafetin saltanattan ayrılmasının neticeleridir.

Mustafa Sabri'nin Arapça olarak yazdığı ilk eserdir. Siyasi İslâm açısından önemli bir çalışmadır. Kitabın sonunda belirtilen bitiş tarihine (15 Şaban 1342 / 22 Mart 1924) bakılırsa hilafetin ilgasından (3 Mart 1924) az önce yazılmıştır. İlk basımı 1924 yılında Beyrut'ta Abbasiye matbaasında yapılmıştır. Dr. Muhammed Hüseyin'in tanıtımı ve Hasan es-Semahi Savidan'ın tas-hih ve ilaveleriyle 1991 yılında Beyrut'ta ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de ise *Hilâfetin İlgâsının Arkaplanı* ismiyle Oktay Yılmaz tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1996 yılında İnsan Yayınları tarafından basılmıştır.

b. İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye

Eser İslâm'da hilafet meselesini fikhî ve siyasî yönden ele alır. Dönemin sıcak tartışma konularını, tartışma ve eleştiri üslûbuyla göz önüne serer. Konular, hilafetin kaldırılması sürecinde gazetelerde çıkan yazılar çerçevesinde değerlendirilir. Bir takım gizli olaylara ışık tutmak adına, yazarın kendine has üslûbuyla, niyet okumaları ve komplo teorilerine yer verilerek izah edilmeye çalışılır. Sübjektif değerlendirmelerin bolca yer aldığı eser, her şeye rağmen dönemi ve hilafetin kaldırılma sürecinde yaşanan siyasî olayları, tarihe not düşme adına zengin bir malzemeyle okuyucuya sunar. Eserde yazar İslâm'ın parlak yarını ve geleceği için Müslümanların tekrar hilafete dönmeleri gerektiği mesajını vermektedir. Aynı konuları yazar, *en-Nekîr alâ Munkirin-Nî'meti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti* adlı Arapça eserinde de ele almıştır. Ancak bu eser bir yönüyle *en-Nekîr*'in tamamlayıcısı ve açıklayıcısı mahiyetindedir. Kemalizm'i desteklediği iddiasıyla Ali Abdurrazık tarafından yazılan *el-İslâm ve Usûlü'l-Hükm* adlı eser eleştirilmektedir. Hilafetin ilgasından sonra hükümetin tatbik ettiği laik uygulamalardan bahsedilmektedir. Eser Mustafa Sabri'nin Batı Trakya'da sürgünde bulunduğu 1927-1930 yılları arasında, oğlu İbrahim ile birlikte çıkardığı *Yarın* gazetesinde yayınladığı yazı dizisinden oluşmaktadır. Makaleler, gazetenin 16 Aralık 1927 tarihli 12. sayısından başlayarak 38 bölüm olarak yayınlanmıştır. Ancak Ankara hükümetinin isteği üzerine Kasım 1930 tarihinde Yunan hükümetinin emriyle, gazetenin kapatılması sebebiyle yazı tamamlanamamıştır. Eser 1992 yılında Sadık Albayrak tarafından sadeleştirilerek *Hilafet ve Kemalizm* adıyla Araştırma Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

3. Dinî-İçtimâî Eserleri

a. Dîn-i İslâm'da Hedef-i Münâkaşa Olan Bazı Mesâil

Eser Meşrutiyet döneminde Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olan ve kendisinin de başyazarlığını yaptığı *Beyânü'l-Hak* mecmuasında *Dîn-i İslâm'da Hedefi Münakaşa Olan Mesâil* başlığı altında yazdığı makalelerden oluşmaktadır. Yazar burada günün modern problemlerine cevaplar vermeye çalışır. Musiki, Tesettür-ü Nisvan (Kadının Örtünmesi), Talak (Boşanma), Kurban Paraları ve Donanma İanesi (Yardımlı), Faiz, Sigorta, Hadler (Şer'i cezalar), Oruç, Fidyeye ve Kumar gibi konulara temas eder. Osman Nuri Gürsoy tarafından *Meseleler* adıyla sadeleştirilen bu makaleler Sebil Yayınevi tarafından 1978 yılında neşredilmiştir. Savm-ı Ramazan risalesi de kitabın sonunda sadeleştirilmiş olarak yer almaktadır.

b. Kavî fî'l-Mer'e ve Mukârenetuhû bi Akvâli Mukallidâtî'l-Ğarbi

Kadın konusuna özel bir önem veren Mustafa Sabri Batı'nın ve Batı taklitçilerinin kadın üzerinden toplumu değiştirmek istediklerini düşünerek onlara bu kitapla cevap vermiştir. Kadın konusunun toplumda Doğu ile Batı arasındaki en büyük farkı oluşturduğunu ve diğer konularda olduğu gibi, son zamanlarda bu konuda da Batı'yı taklit sorununun ortaya çıktığını belirtmektedir. Kasım Emin'in *Kadının Özgürlüğü* ve *Yeni (Modern) Kadın* kitaplarında dile getirdiği iddialar çerçevesinde kadının yeri, örtünme ve çok evlilik konularını ele alır.

Kitap Mustafa Sabri'nin *Fetih* gazetesinde 8 Kasım 1934 tarihinden itibaren yayınlanmış yazı dizilerinden oluşmaktadır. Eser Türkiye'de 1994 yılında Mustafa Yılmaz tarafından yapılan *Kadınla İlgili Görüşüm ve Bu Görüşün Batı Taklitçisi Sözlerle Karşılaştırılması* adlı çevirisi ile yayınlanmıştır.

c. Dinî Müceddidler

Mustafa Sabri Dinî Müceddidler adıyla Batı'lılardan etkilenecek İslâm'da da reform yapılması gerektiğini düşünen reformist Müslüman ilim adamlarını eleştirmiştir. Bunların arasında Haşim Nahit Bey de yer alır. Onun İslâm'da reform iddiasıyla yazdığı *Türkiye İçin Necât ve İtila Yolları* adlı kitabını İslâm'ın ruhuna aykırı gördüğü için cevap yazma ihtiyacı hissetmiştir. Dinde reforma, yenilenmeye karşı olan, dolayısıyla içtihad kapısının da kapalı olduğunu savunan yazar, bu zamanda asıl önemli olan meselenin İslâm'ın asıl kaynaklarına dönmek olduğunu vurgulamıştır.

Kitap önce *Dinî Müceddidler Yahut Türkiye İçin Necât ve İtila Yolları'nda Bir Rehber* adıyla 1922 yılında İstanbul'da Evkaf-ı İslâmiye Matbaasında Osmanlıca olarak basılmıştır. Mustafa Sabri'nin ikinci ve son defa Türkiye'den çıkmasına denk gelen bu tarihte kitabın basılmış nüshalarına hükümet tara-

findan el konulmuştur. Daha sonra *Dinî Müceddidler* adıyla sadeleştirilerek 1969 yılında Sebil Yayınevi tarafından tekrar basılmıştır.¹

4. Fikhî Eserleri

a. Mes'elet-ü Tercemeti'l-Kur'ân

İmam-ı Azam, Fatiha'nın Farsça tercümesi ile namaz kılmaya cevaz vermiştir. Bu delilden hareketle, Kur'ân'ın meal olarak tercüme edilmesi tartışılmıştır. Aynı şekilde bu tercümeyle namaz kılınabilmesi problemi gündeme taşınmıştır. Mısırlı Ferid Vecdi ile Mustafa el-Marağî, Kur'ân tercümesinin namazda ve namaz dışı ibadetlerde orijinal metnin yerine okunabileceğini savunmuşlardır. Bu arada Türkiye'de de Ankara hükümeti inkılaplar çerçevesinde Kur'ân'ı Türkçeye çevirtme ve Türkçe ibadet projesini başlatmıştır. Türkiye ve Mısır basınında çokça tartışılan konuya Mustafa Sabri de bu eserle cevap vererek katılmıştır. Mustafa Sabri'nin kaleme aldığı ikinci Arapça eseri olan bu kitap 1931 yılında Kahire'de Selefîye matbaasında basılmıştır. *Kur'ân Tercümesi Meselesi* adıyla da Süleyman Çelik tarafından yapılan çeviri 1993 yılında Bedir yayınlarında yayınlanmıştır.

b- Savm-ı Ramazan

Müellif, eseri Süleyman Nazif ve Musa Carullah'a cevap olarak yazmıştır. Süleyman Nazif, sağlıklı olduğu halde oruç tutmaya güç yetirenlerin de ramazan orucunun fidyeyle (bir miktar para) geçiştirebileceğini yazmıştır. Musa Carullah da *Uzun Günlerde Oruç* adlı bir risale yayınlamıştır. Buradaki iddialarında Carullah, çok sıcak ve çok soğuk iklimlerin olduğu memleketlerde yaşayan insanların zorlanmaları durumunda ramazan orucunun farzının düşeceğini dile getirmiştir. Mustafa Sabri de 1927-1930 yılları arasında Batı Trakya'da kaldığı dönemde yazdığı bu küçük kitapla tartışmalara cevap vermektedir. Genellikle *Savm Risalesi* olarak da anılan bu yazı dizisi *Yarın* gazetesinin 16 Mart 1928 tarihli sayısından başlayarak tefrika edilmiştir.²

c. Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi, Şapka (ve Fötr) Giymenin Hükmü

Eser iki makaleden oluşmaktadır. Bunlardan biri, 1925 yılında Türkiye'de ortaya çıkan şapka olayı üzerine müellifin *Yarın* gazetesinin 68. sayısında yazdığı makaledir. Diğeri ise 11 Ocak 1938 tarihinde Fetih dergisi'nin 584. sayısında yazdığı *Fitnetu'l-Kubbaati'l-Cedide ve Mağzahe'l-Cedide* adlı bir makaledir.

¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, s. 264.

² İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, c. II, s. 264.

d. İman, Namaz ve Oruç Risalesi

Mustafa Sabri, bu kitabı Batı Trakya’da ikamet ettiği dönemde 1927-1931 yılları arasında yazmıştır. İman, namaz ve oruçla ilgili şer’i ahkâmı kolay bir üslûpla ele alan bir kitaptır. Gümülcine (Komotini) şehrinde orta sınıf talebelerine okutulmak üzere basılmıştır.¹

Bibliyografya

Abderrazıq, Ali, *L’Islam et les fondements du pouvoir*, trad. Abdou Filali-Ansary, Paris: éd., La Découverte/CEDEJ, 1994.

Abdurrazık, Ali, *İslâmda İktidarın Temelleri*, Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1995.

Akbulut, Ahmet, “Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Görüşleri,” *İslâmi Araştırmalar Dergisi*. 4, 1: 32. Ankara: 1992.

Aksoy, Mehmet, *Beyânü’l-Hak ve Mustafa Sabri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Azmi Süslü, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara: 1989.

Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987.

Albayrak, Sadık, *Son Devrin İslâm Akademisi Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

Albayrak, Sadık, *Yürüyenler ve Sürünenler*, İstanbul: Timaş yay., 1991.

Altınsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız yay., 1972.

Arslan, Hüseyin, *Seyyid Bey ve Mustafa Sabri’ye Göre Hila-fet Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Mümtazer Türköne, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 1999.

Asarkaya, Halis Turgut, *Tokat Meşhurları*, Samsun: Aksisada Mat-baası, 1949.

Bardakçı, Murat, “Pramidin Gölgesinde Türkler” *Milliyet Gazetesi*. 26 Ocak 1988.

Beyânü’l-Hak Mecmuası.

Beyyûmî, Recep, “Mine’l-Âlâmu’l-Müfessirîn Şeyhülislam Mustafa Sabri,” *Mecelletu’l-Ezher*, Kahire, 1 Mayıs 1995.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.

¹ Müferrih b. Süleyman el-Kavsî, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mavkifuhû minel-Fikri’l-Vafid*, s. 219.

Boyacıoğlu, Ramazan, "Beyânü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1998.

Boyacıoğlu, Ramazan, "II. Meşrutiyet Döneminde Beyânü'l-Hak Dergisindeki Bazı Görüş Ve Düşünceler Üzerine," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1999.

Bozarslan, Mehmet Emin, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*. İstanbul: Ant yay., 1969.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Ali Ulvi Kurucu, Hatıralar*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*. İstanbul: Sebil Yayınları, 1994.

Harb, Muhammed, "Terâcimu İslâmiye fi'l-Fikri ve'l-Hareketi fi Türkiye'l-Muâsıra," *Muctema'*, 478, 29 Nisan 1980.

Hilmi, Mustafa, *el-Esraru'l-Hafiyye Verâe İlgâi'l-Hilafeti'l-Osmaniyye*. İskenderiyye: Daru'd-Da'va, 1985.

Huseyin, Muhammed Muhammed, *el-İtticâhâtü'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Muâsır*. Mektebetü'l-Edeb, (trç).

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*. İstanbul: Dergah Yay., 1982).

Kandemir, Feridun, "Boğazlıyan Kaymakamı Nasıl Asıldı," *Tarih Hazinesi*, 12, Temmuz 1951.

Kara, İsmail, "Mustafa Sabri Efendiyi Nasıl Bilirsiniz?," *Dergah*, 1, Mayıs 1990.

Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul: 1993,

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. İstanbul: Risale yay., 1987.

Kavsî, Müferrih b. Süleyman el-, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevki-fuhû minel-Fikri'l-Vâfîd*. Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirasâtü'l-İslâmiyye, 1997.

Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Kemal Kahraman, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van: 1996.

Kılıç, Yusuf, "Şeyhülislam Tokatlı Mustafa Sabri Efendi, Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserlerinin Tahlilî Tenkidi" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986*, Tokat Valiliği Şeyhulislam İbn Kemal Araştırma Merkezi yay., 1987.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*. İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.

Lewis, Bernard, *İslam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, trad. de l'anglais par Philippe Delamare, Fayard, 1988.

Mardin, Ebu'l-Ula, *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1966.

Önal, Abdullah, "Son Devir Şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi," *Milli Gazete*, 15 Mart 1990.

Öztuna, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983.

Rıfat, Mevlânzade, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İç-yüzü*. İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1993.

Sabri, Mustafa, "İslâm'da İmameti Kübra Yani Hilafet-i Muazzama-i İslâmiye," *Yarın Gazetesi*. İskeçe (Xanthi): 29 Eylül 1928.

Sabri, Mustafa, *en-Nekîr alâ Munkiri'n-Nî'meti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfati ve'l-Ummeti*, Beyrut: Dâru'l-Kâdirî, 1991.

Sabri, Mustafa, *Hilafetin İlğasının Arkaplanı*. Çeviren: Oktay Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Sabri, Mustafa, *Kavlî fî'l-Mer'e ve Mukâranatuhû bi Akvâli Mukalidati'l-Ğarbi*, Üçüncü Basım. Kahire: Dâru İbn Hazm, 1990.

Sabri, Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihi'l-Mürselin*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî (trz).

Sarıkoçuncu, Ali, "Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIII, 39, 1997.

Sarıkoçuncu, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları II (Fetvalar ve Fetvaları Tasdik Eden Din Adamları)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.

Serin, Rahmi, "Osmanlı Şeyhülislamı" *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbn Kemal Araştırma Merkezi yay., 1987.

Soysal, İlhami, *150'likler*. İstanbul: Gür Yayınları, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul: Hürriyet Vakfı yay., 1984.

Türkgeydi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1951.

Yahya, Tevfik İslam, *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Kahire: Mektebu Elbâ Press, 1996.

Zürcher, Erik Jan, *Turkey, A Modern History*, Londres-New York, 1998.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çeviren: Yase-min Saner Gönen. İstanbul: İletişim yay., 1995.